

*Enflasyon Gölgesinde İstanbul 1914-1921**

Ecem DOYGUN

Arş. Gör., Yıldız Teknik Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İstanbul

E-Mail: ecemdoygun@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-1350-8703

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 03.12.2021 Kabul Tarihi / Accepted: 17.09.2022

ÖZ

DOYGUN, Ecem, **Enflasyon Gölgesinde İstanbul 1914-1921**, CTAD, Yıl 18, Sayı 36 (Güz 2022), s. 729-744.

Bu çalışmada Birinci Dünya Savaşı Dönemi'nde yaşanan enflasyon ve bu enflasyonun etkileri İstanbul'da dört kişiden oluşan çekirdek bir ailenin ortalama geçim masrafları üzerinden incelenecektir. Bu inceleme sırasında 1914 ve 1921 yıllarındaki; ekmek, un, yağ, şeker, pirinç gibi temel gıda ürünleri, aydınlatma, ısınma ve konut giderleri ile gıyecek fiyatlarında yaşanan değişim kıyaslanacaktır. Birinci Dünya Savaşı ve Mütareke Dönemi'ni kapsayan bu süreçte yaşanan iktisadi, siyasi ve sosyal değişimlerden en çok etkilenen kesim, İstanbul gibi tüketim şehirlerinde sabit gelir ile yaşamaya çalışan halktı. Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti İstanbul'un iasesi İttihat ve Terakki Cemiyeti için büyük önem taşıyordu. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla uluslararası ticaret azalarak, ordunun ihtiyaçları öncelik kazandı. Savaş süresince, İstanbul'da yaşanan kıtlık ve gıda fiyatlarındaki sürekli artış sorununa yönelik olarak İttihat ve Terakki aydınları tarafından çeşitli yöntemler denendi. Ayrıca, şehrin günlük ihtiyacı için gerekli olan gıda ürünleri

* Bu makale, 17-18 Ekim 2019 tarihinde Ankara'da düzenlenen "Birinci Dünya Savaşı ve Yirminci Yüzyıla Etkileri" temalı Mülkiye Uluslararası İlişkiler Kongresi'nde sözlü olarak sunulan bildiri temel alınarak geliştirilmiştir.

demiryolu bağlantısı olan çevre şehirler ve İç Anadolu'dan karşılanmaya çalışıldı. Kıtık ve fiyatlardaki artış karne gibi çeşitli yöntemler ile kontrol altına alınmaya çalışılsa da başarılı olamadı. Halk sadece savaş sırasında değil, savaştan sonra da yüksek enflasyonla mücadele etmek zorunda kaldı. Bu çalışmanın amacı Birinci Dünya Savaşı ve Mütareke dönemi şartları içinde, İstanbul'da yaşayan sabit gelir grubundaki insanların enflasyondan nasıl etkilendiğini temel ihtiyaçları üzerinden ele almaktır.

Anahtar Kelimeler: İstanbul, Enflasyon, Birinci Dünya Savaşı, Millî İktisat, Kamu hizmetleri

ABSTRACT

DOYGUN, Ecem, **Istanbul in the Shadow of Inflation (1914-1921)**, CTAD, Year 18, Issue 36 (Fall 2022), pp. 729-744.

This study analyzes the inflation experienced during the First World War and its effects, on the basis of average living expenses of a nuclear family of four people in Istanbul. During this analysis, the changes in the prices of basic food products such as bread, flour, oil, sugar, rice; lighting, heating, and housing expenses; as well as apparel in 1914 and 1921 will be compared. The category who were affected at most by the economic, political, and social changes experienced during this period, which covered the First World War and the Armistice period, was the people who tried to sustain their lives with a fixed income in consumption cities such as Istanbul. The subsistence of Istanbul, the capital of the Ottoman Empire, was of great importance for the Committee of Union and Progress. International trade declined and the needs of the army took priority upon the beginning of the First World War. During the war, various methods were tested by the intellectuals of the Union and Progress towards the problems of famine and the constant increase in food prices in Istanbul. Moreover, the food products required for the daily need of the city were sought to be supplied from the surrounding cities and Central Anatolia having a railway connection. Although famine and increase in prices were tried to be brought under control through methods such as report card called karne, it was not successful. The people had to struggle with high inflation not only during the war, but also after the war. The aim of this study is to examine how the people in the fixed income group living in Istanbul were affected by inflation, on the basis of their basic needs, in the conditions of the First World War and the Armistice period.

Keywords: Istanbul, inflation, First World War, National Economy, Public utilities.

Giriş

Enflasyon ve enflasyon hesaplamalarına yönelik tartışmalar, son yıllarda Türkiye gündeminde yer alan önemli konulardan biridir. Türkiye'nin enflasyon sicili aslında uzun bir zaman öncesine dayanmaktadır. Kriz ve enflasyon kelimeleri akıllara ilk olarak yirminci yüzyılın başlarında birçok ülkeyi etkisi altına alan Birinci Dünya Savaşı'nı ve savaşın yaratmış olduğu enflasyonu getirmektedir. Savaş koşullarının oluşturduğu yeni sosyal ve iktisadi yapı, liberal politikaların önemini kaybedip ülkelerin kendi iç kaynaklarıyla baş başa kaldığı yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur.¹ Yeni politikaların hem toplumda hem de iktisadi hayatta meydana getirdiği değişim, savaş şartlarında üretim ve tüketim arasındaki dengenin yok oluşu, sağlıklı bir lojistik ağı oluşturabilme arzusu, istifçilik, hayat pahalılığı ile mücadele aslında yirminci yüzyılın başlarında yaşanan birçok sorundan sadece birkaçıdır.

Bu makalenin ana konusunu oluşturan Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında yaşanan kıtlık, iase ve hayat pahalılığı hakkında literatürde çalışmalar bulunmaktadır. Zafer Toprak, ilk baskısını 1982 yılında yayınladığı *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918* adlı kitabında yirminci yüzyılda Osmanlı Devleti'nin yaşadığı iktisadi, sosyal ve toplumsal değişimleri derinlemesine ele almaktadır.² Toprak'ın ifadeleriyle, millî iktisat bir tür neo-merkantilist iktisat politikası olup kapitülasyonlara, dış borçlanmaya, yabancı sermaye ile kapitülasyonların zorunlu kıldığı liberalleşme politikalarına bir tepki olarak doğmuş ve savaş boyunca güç kazanmıştır.³ Türkiye'nin savaş şartlarında yaşadığı kökten değişiminin iktisadi, sosyal ve politik çerçevesini ele alan önemli kaynaklardan bir diğeri Ahmet Emin Yalman'ın 1930 yılında yayınlanan *Turkey in the World War* kitabıdır.⁴ Vedat Eldem'in de çalışmaları yine harp ve mütareke döneminin iktisadi yapısı hakkında önemli istatistikler sunmuştur.⁵ Şevket Pamuk da Türkiye'nin açık ekonomiden Birinci Dünya Savaşı ve millî iktisat politikalarına yönelişini

¹ David Levi-Faur, "Friedrich List and the Political Economy of the Nation-state." *Review of International Political Economy*, Cilt 4, Sayı 1 (1997), s. 154-178.

² Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*, Doğan Kitap, İstanbul, 2012. Literatürde âdeta bir mihenk taşı haline gelen kitap, 2012 yılında yeni bölümler eklenerek güncellenmiştir.

³ Toprak, *age.*, s. 77.

⁴ Ahmet Emin Yalman, *Turkey in the World War*, Yale University Press, New Haven, 1930. Kitabın Türkçe çevirisi 2013 yılında İş Bankası Kültür Yayınları tarafından yapılmıştır; bk. Ahmet Emin Yalman, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye*, Çev. Birgen Keşoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Basım, İstanbul, 2013.

⁵ Vedat Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994.

Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi adlı kitabında ele almıştır.⁶ Literatürde İttihat ve Terakki Partisi'nin güç ilişkileri ve uyguladıkları iktisat politikaları savaş dönemi koşulları çerçevesinde tartışılmaktadır.⁷ Ayrıca, Birinci Dünya Savaşı sırasında yaşanan işe sıkıntıları ve kıtlıklar hakkında Selim İlkin ve İlhan Tekeli'nin işe politikalarına yönelik makale çalışması, İttihat ve Terakki Cemiyeti aydınlarından Kara Kemal Bey'in rolünü ve işe politikalarına olan etkisini ön plana çıkarmaktadır.⁸ Büşra Karataşer de yine aynı dönemde İstanbul şehri özelinde yaşanan işe sıkıntıları ve ihtikâr sorununu incelemiştir.⁹

Bu makalede Birinci Dünya Savaşı'nın sonuçları daha önce ele alınmamış bir şekilde İstanbul'da yaşayan çekirdek ailenin gıda, aydınlatma, ısınma, giyecek ve barınma ihtiyaçları üzerinden 1914 ve 1921 yılları kıyaslanarak incelenecek, Osmanlı Devleti'nin iktisadi ve sosyal hayatını şekillendiren savaşın yarattığı enflasyon niceleyici (kantitatif) veriler ışığında değerlendirilecektir. Çalışmanın merkezinde, İstanbul'da yaşayan anne, baba ve iki çocuktan oluşan dört kişilik bir ailenin savaşın ilanının ardından Mütareke Dönemi'ne kadar temel ihtiyaç kalemlerinde yaşanan fiyat değişimi yer almaktadır. Bu ihtiyaç kalemleri sadece ekmek, un, yağ, şeker, pirinç gibi temel gıda ürünlerini değil; aynı zamanda konut giderleri, giyecek fiyatları, aydınlatma ve ısınma gibi ihtiyaçları da içermektedir. Makale dört bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünün ardından Birinci Dünya Savaşı başlarken Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu iktisadi ve sosyal yapı hakkında bilgi verilerek, savaşın neden olduğu koşullar ve meydana getirdiği sonuçlar dile getirilecektir. Savaş sırasında ve Mütareke Dönemi'nde İstanbul'da yaşanan işe zorlukları, sıkıntılar, İttihat ve Terakki Cemiyeti aydınlarının bu sorunlara yönelik olarak uyguladığı politikalar ve

⁶ Şevket Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014.

⁷ İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Birinci Dünya Savaşı'nı ele alan çalışmalar için, bk. Aykut Kansu ve Selda Somuncuoğlu, *İttihatçıların Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908-1913*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016. Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İmge Kitabevi, 6. Basım, Ankara, 2011. Feroz Ahmet, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Kaynak Yayınları, 12. Basım, İstanbul, 2014. Tevfik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi*, İmge Kitabevi, 5. Basım Ankara, 2013. Eric Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim yayınları, 29. Basım, İstanbul, 2014. Ahmet Kuyaş, *II. Meşrutiyet, Türk Devrimi Tarihi ve Bugünkü Türkiye, Doğu Batı*, 2008, 45: 49-64. Kemal H. Karpat, *Kısa Türkiye Tarihi*, Timaş Yayınları, 3. Basım, İstanbul, 2013. Ek olarak, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin uyguladığı iktisat politikaları için, bk. Oktay Yenal, *Cumhuriyet'in İktisat Tarihi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, 4. Basım, İstanbul, 2013; Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009*, İmge Kitabevi, 17. Basım Ankara, 2012.

⁸ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Cumhuriyetin Harcı Köktenci Modernite'nin Ekonomik Politikasının Gelişimi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. Basım, İstanbul, 2010, ss. 1-24.

⁹ Büşra Karataşer, *1914-1923 Arası İstanbul'un İşesi ve İhtikar Sorunu*, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara, 2019.

etkileri, irdelenecektir. Makalenin sonuç kısmında da ana temalar üzerinden tekrar bir değerlendirme yapılacaktır. Makalenin özgünlüğü literatürde iase fiyatlarındaki artışlarına ek olarak diğer zorunlu ihtiyaç kalemlerinde de yaşanan değişimi 1914 ve 1921 yılları karşılaştırılarak yaşanan hayat pahalılığını mikro ölçekte dört kişiden oluşan bir ailenin ortalama ihtiyaçları üzerinden incelemektir.

Birinci Dünya Savaşı Yaklaşırken Millî İktisat Politikaları Neden ve Nasıl Ortaya Çıktı?

Birinci Dünya Savaşı'ndan önce uluslararası iş bölümüne dayanan bir ticaret ağı bulunmaktadır. Sanayi Devrimi'ni gerçekleştiren ülkeler, çevre ve yarı çevre ülkeler ile ticaret, borçlanma ve doğrudan yabancı yatırımlar yoluyla çeşitli ilişkiler kurmuştur.¹⁰ Osmanlı Devleti, bu sisteme yarı çevre bir ülke olarak dahil olmuştur.¹¹ On dokuzuncu yüzyılda yabancı devletlerle imzalanan serbest ticaret antlaşmaları, Avrupa devletlerine tanınan özel ayrıcalıklar, kapitülasyonlar ve Osmanlı maliyesinde yaşanan sürekli borçlanma, Osmanlı Devleti'ni iktisadi açıdan Avrupa'ya bağımlı hale getirmiştir. Mali bir reforma gidilmediği gibi artan devlet harcamalarını finanse edecek gelir kaynakları da azalmaya başlamıştır.¹² On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren batılılaşma hamleleriyle oluşturulan eğitim kurumları, Osmanlı İmparatorluğu'nda muhalif bir grubun oluşmasını sağlamıştır. Literatürde Jön Türkler, Genç Osmanlılar ve sonrasında İttihat ve Terakki olarak adlandırılan aydınlar Osmanlı Devleti'nde eşitlik ve hürriyet fikirlerinin yayılmasını sağlamışlardır.¹³ Osmanlı içerisinde yeni filizlenen bu muhalif grubun temel arzusu mutlakiyetçi monarşi yerine parlamenter rejimi hayata geçirmektir.¹⁴

II.Abdülhamit'in istibdat idaresine bir başkaldırı olarak liberal görüşü savunan ve parlamenter düzeni yeniden oluşturmak için iktidara gelen İttihat ve

¹⁰ Çağlar Keyder, *State and Class in Turkey*, First Published by Verso, London- New York, 1987, ss. 79-81.

¹¹ Şevket Pamuk, "The Ottoman Empire in Comparative Perspective" *Review (Fernand Braudel Center)*, vol. 11, no. 2, Research Foundation of SUNY, 1988, ss. 127-135.

¹² Eldem, *age.*, ss. 1-3.

¹³ Tarkan Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, İttihat ve Terakki Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, Cilt 3, İletişim Yayınları, 5. Basım, İstanbul, 2011, ss. 251-259.

¹⁴ İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni inceleyen araştırmacılar, Osmanlı İmparatorluğu içinde oluşan muhalif grubun farklı özelliklerine değinerek tanımlamışlardır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni devleti nasıl kurtarabiliriz sorusuna yanıt arayan vatansever bir hareket olarak tanımlar. Detaylı bilgi için bakınız, Eric Jan Zürcher, *Modern Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, 29. Basım, 2014, s. 143-200. Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Boğaç Babür Turna, 6. Basım, Ankara, 2013, s. 285-289. Sina Akşin, *100 Soruda Jön Türkler ve İttihat Terakki*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1980, s. 57-50.

Terakki Cemiyeti, yönetimi ele aldığı anda yeterli siyasi tecrübeye sahip değildi. Ayrıca Cemiyet'teki aydınlar kapitalistleşme sürecinde hem fikir olmalarına rağmen bu amaca yönelik hangi politikanın uygulanması gerektiği konusunda fikir birliği sağlayamamışlardı. Balkan Savaşları ve savaş sonrasında yaşanan toprak kayıpları, İmparatorluk'ta yayılan milliyetçilik fikirleri, azınlıkların durumu ve bağımsızlık hareketleri, II.Meşrutiyet'in ilanı ile egemen olan liberal görüşü yıpratmış; özellikle Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı Devleti'nin iktisadi içe kapanma sürecini güçlendirmiştir. Birinci Dünya Savaşı, serbest ekonomi politikaları yerine Alman tarihçi okulunun etkisiyle literatürde "millî iktisat" diye adlandırılan iktisadi milliyetçiliğin hâkim olduğu yeni bir dönemin başlamasını sağlamıştır. Böylelikle İttihat ve Terakki Cemiyeti aydınlarının uzun süre gündemini meşgul edecek olan politika tercihleri savaşın ayak seslerinin duyulmasıyla millî iktisat olarak belirlenmiştir.¹⁵

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Osmanlı Devleti 10 Ağustos 1914 tarihinde seferberlik ilan ederek savaşa dâhil olmuştur. Savaş koşullarında ordunun iâşesini ve her türlü ihtiyacını temin etmek, devlet için her zaman öncelikli bir konu haline gelmiştir. Hükûmet, ordunun gıda ihtiyaçlarını sağlamak için genellikle el koyma yöntemini kullanmıştır. Araştırmacılar savaşın ilk zamanlarında Osmanlı Devleti'nin tarımsal mahsulünün önceki yıla göre daha verimli olduğunu dile getirmişlerdir. Eldem, 1914 yılına ait tarımsal üretimin bir önceki yıla göre ortalama yüzde 13 oranında artmış olduğunu dile getirirken, sadece zeytin ve tütünde üretimin düştüğünü belirtmiştir.¹⁶ Zafer Toprak da savaş başladığı sırada devletin elinde yeterli ürün bulunduğuna; 1914 yılının hasadının verimli geçtiğine değinmiştir.¹⁷ Şevket Pamuk ise savaşın ilk etkisini, yerli sanayi üzerinde ithal ikamesine neden olduğu için olumlu olarak değerlendirirken; savaşın devam etmesiyle birlikte savaşın finansman sorununu ve ülkede ham madde kıtlığı yaşandığını dile getirmiştir.¹⁸ Tarımsal üretimin büyük çoğunluğunu oluşturan erkek iş gücünün silahaltına alınmasıyla üretim kapasitesi düşerken, tüketim artmaya devam etmiştir. Yine üretimde kullanılan hayvanlar da ordunun kullanımına alınmıştır. Savaş koşullarında üretimde yaşanan bu düşüş kadın ve çocuk istihdamıyla giderilmeye çalışılmış olmasına rağmen savaşın beklenenden uzun sürmesi, üretim ve tüketim arasında oluşan dengesizlik ve lojistik aksaklıklar sorunların derinleşmesine neden olmuştur.

¹⁵ Millî iktisat politikaları doğrultusunda uygulanan politikalar hakkında detaylı bilgi için bakınız. Toprak, *age.*, s. 85-110. Feroz Ahmed, *İttihatçılıktan Kemalizme*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2011, s. 25-32.

¹⁶ Eldem, *age.*, s. 34.

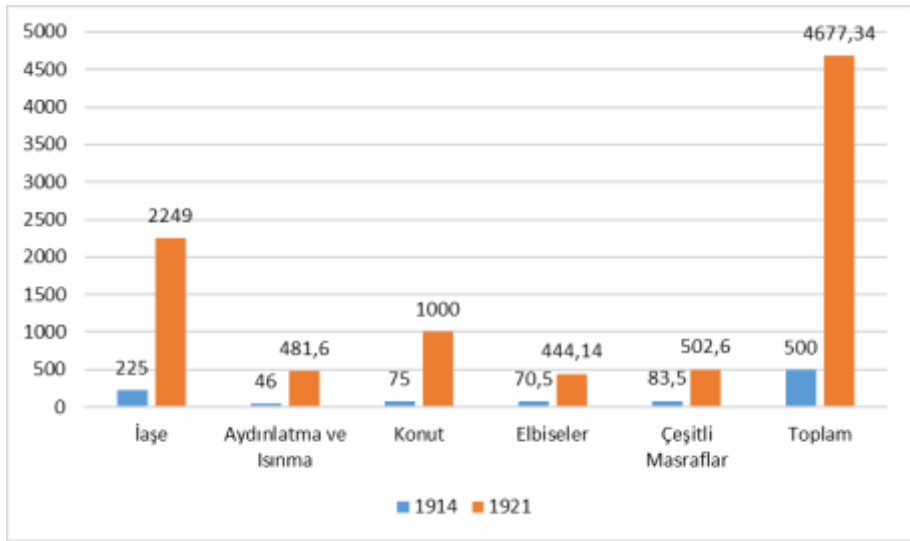
¹⁷ Toprak, *age.*, s. 522.

¹⁸ Pamuk, *age.*, s. 166.

Tüketim artışı özellikle İstanbul gibi büyük şehirlerde gıda sıkıntılarını yaşanmasına neden olmuştur.

Enflasyonun İstanbul Kentine Yansımaları: Un Vagonu Geldi mi? Odun Alacak Para Kaldı mı?

İstanbul'daki Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nin *Ticaret Nafia ve Nafia Nezaretleri İstatistikleri* adlı tasnifte yer alan bir belgede, İstanbul'a ait çok kalemlı enflasyon hesaplama listesine yönelik olarak, 1914 ve 1921 yıllarına ait temel ihtiyaç ürünleri hakkında detaylı fiyat bilgileri bulunmaktadır. Birinci Dünya Savaşı'nın neden olduğu sorunların başında iâşe kıtlıkları olmasına rağmen fiyat artışları sadece gıda ürünleriyle sınırlı olmayıp ısınma, aydınlatma, konut masrafları ve kıyafet ihtiyaçlarını da etkilemiştir. Tablo 1'de dört kişilik bir çekirdek ailenin aylık ortalama temel tüketim ihtiyaçları beş kategori (iâşe, aydınlatma ve ısınma, konut, elbiseler ve diğer ihtiyaçlar) halinde yer almaktadır. Arşiv belgesinde bu ürünlere ait ailenin kullanım miktarı ve ürünlerin 1914 Mart - Nisan ayıyla 1921 yılına ait ortalama fiyat bilgileri mevcuttur. Ürünlerin miktarları kıyye¹⁹ olarak verilirken ortalama fiyat bilgisiyse kuruş olarak yazılmıştır.²⁰

Tablo 1- Temel İhtiyaçlardaki 1914 ve 1921 yıllarına ait Fiyat Değişimi Karşılaştırması²¹

¹⁹ 1282 gram ve 400 dirheme eşit olan Osmanlı ağırlık ölçü birimidir.

²⁰ T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) *Ticaret Nafia ve Nafia Nezaretleri İstatistikleri* (T. İTK), 446/115, 1 Rebiülevvel 1340, 2 Kasım 1921.

²¹ Aynı yer. Tablo yazar tarafından hazırlanmıştır.

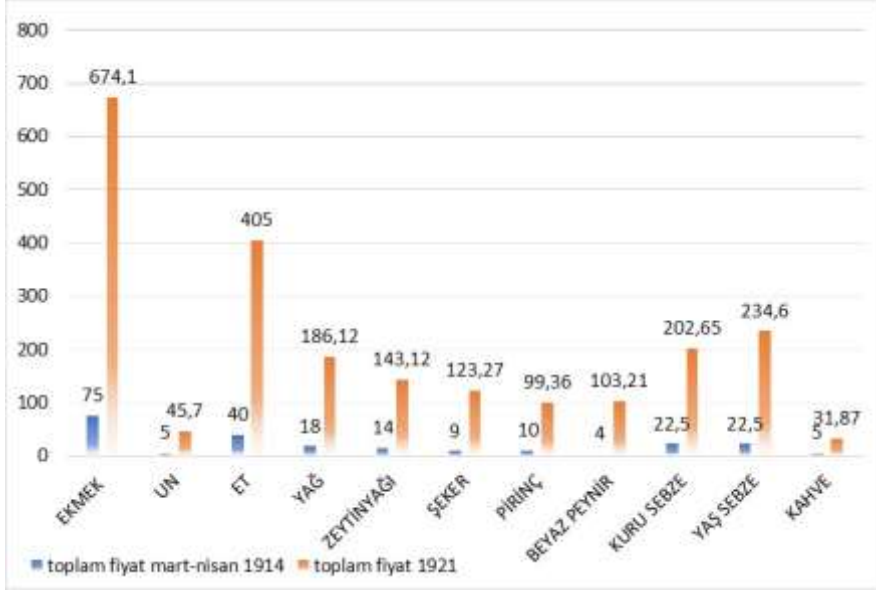
İaşe, aydınlatma ve ısınma, konut kirası, elbiseler ve diğer masrafların yer aldığı bu beş kategoride yaşanan değişim Tablo 1’de gösterilmiştir. İhtiyaçlar listesinde yer alan her kategori için en az 6 katlık bir artış söz konusudur. İstanbul’da 1914 yılında iaşe, aydınlatma, ev kirası, elbise ve diğer masraflarını aylık 500 kuruş ile sağlayabilen çekirdek bir aile aynı ürünleri temin edebilmek için 1921 yılında 4677,34 kuruşa ihtiyaç duymaktadır. İstanbul’da yaşayan çekirdek ailenin aynı ürün ve hizmetleri alabilmesi için 1914 yılından 1921 yılına yaklaşık 9 kat daha fazla para harcaması gerekmektedir. Çekirdek ailenin yaşadığı bu fiyat artışındaki başlıkları incelediğimizde elbise fiyatlarında yaklaşık 6 kat, ev kiralarda 13 kat, aydınlatma ve ısınma kaleminde yaklaşık 10 kat, iaşe harcamalarında 10 kat ve çeşitli masraflarda da 6 katlık bir artış meydana geldiği görülmektedir. Bu iki yılda ev kiralardaki artış en yüksek artış olurken onu diğer temel ihtiyaçlardan olan aydınlatma ve ısınma giderleri ile iaşe takip etmektedir. Yaşanan enflasyonun nedenlerini ve yarattığı sorunlara yönelik olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin uyguladığı politikaları başlıklar halinde incelemek gerekmektedir.

Savaş dönemi boyunca İttihat ve Terakki Cemiyeti aydınlarının en çok odaklandığı konulardan biri iaşe sıkıntısı olmuştur. İstanbul, imparatorluk için bir tüketim şehriydi.²² İstanbul’da yaşayan halkın buğday, tahıl gibi temel ihtiyaç ürünlerinin büyük bir kısmı yurtdışından ithal edilmekteydi. Örneğin, un, Birinci Dünya Savaşı başlamadan önce Romanya, Marsilya ve Rusya’dan temin edilmekteydi. İstanbul’un iaşesi için gerekli olan temel gıda ürünlerinin yurtdışından temin edilmesinin nedeni ülke içindeki lojistik imkanların kısıtlı ve maliyetli olmasıydı. Bu sebeple gerekli gıda ürünlerinin büyük çoğunluğu Balkan topraklarından temin edilmekteydi. Milliyetçilik fikirlerinin arttığı bu dönemde imparatorluk içindeki parçalanmalar ve savaş koşullarında ticarete meydana gelen aksamalar İstanbul’un iaşesi için gerekli olan gıda ürünlerinin temini için dikkatleri demiryolu bağlantısı olan çevre şehirlere yöneltmişti. Özellikle savaş sırasında demiryolu bağlantısına sahip ya da demiryolu ulaşımına yakın olan şehirler ve bölgelerden İstanbul’a gıda sevkiyatı yapılmaya çalışılmıştır.²³ Savaş koşullarında durma noktasına gelen dış ticaret, hammadde kıtlıkları ile darlıklar ülkeyi sıkıntılı bir sürece sokarken İstanbul’da yaşayan halk bu süreçten en çok

²² İstanbul’un ihtiyacı olan gıda ürünlerinin tedarikini sağlamak uzun yıllardır imparatorluğun önemli meselelerinden biri olmuştur. Mehmet Genç Osmanlı Devleti’nin iktisadi görüşlerini dayandığı üç temel ilkedeki biri (iaşe) provizyonizmdir. Genç’e göre devletin iaşe politikalarındaki yaklaşımı tüketici perspektifindedir. Bu nedenle İstanbul’daki mal arzını bollaştırmak, fiyatlar genel düzeyini düşürmek ve ürün kalitesini arttırmak hedeflenmiştir. Detaylı bilgi için bakınız, Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi*, Ötügen Yayınları, 8. Basım, Ankara, 2012, s. 55-88.

²³ Eldem, *age.*, ss. 30-55.

etkilenen kesimlerin başında gelmiştir. Literatürde ve dönemin gazetelerinde en çok gıda kıtlıkları ve bunlara yönelik İttihat ve Terakki hükümetinin almış olduğu uygulamalar, bu uygulamaların başarıları ve başarısızlıkları tartışılmaktadır. Bu sebeplerden temel gıda ürünlerini oluşturan iâşe başlığı üzerinde biraz daha detaylı durmak faydalı olacaktır.

Tablo 2- İaşe Ürünlerinin Fiyat Değişimi 1914-1921²⁴

Tablo 2’de gösterildiği gibi, iâşe başlığı içinde ekme, un, et, yağ, şeker, pirinç, peynir, sebze ve kahve yer almaktadır. Arşiv belgesinde yer alan çekirdek ailenin ihtiyaçları doğrultusunda, gıda fiyatlarındaki değişim 1914 ve 1921 yılları kıyaslandığında neredeyse bütün iâşe ürünlerinde 10 kata yakın bir artış olduğu görülmektedir. Örneğin, 1914 yılında ailenin ortalama ekme tüketim miktarı 60 kıyye olarak arşiv belgesinde yer almakta ve ortalama bir ekmeğin fiyatı 1,25 kuruştan ekme masrafları 75 kuruş olarak hesaplanmıştır. 1921 yılında aynı ekme miktarı için ödeyecekleri toplam tutar ise 674,1 kuruş olmaktadır.

İttihat ve Terakki yönetimi savaş sırasında ve sonrasında kıtlıkları önlemek adına çeşitli iâşe politikaları uygulamıştır. Gıda maddelerinin tüketimini ve dağıtımını kontrol altına almak amacıyla kapsamlı bir karne sistemi uygulanmaya çalışılmıştır. Ayrıca Meclis-i Mebusan’ın 1916 Eylül’de çıkardığı *Zirai Mükellefiyet-i Muvakkat Kanunu* ile büyük şirketlere belirli miktarlarda toprağı ekme yükümlülüğü getirilerek savaş koşullarında tarımsal üretimde yeni bir düzen oluşturulmaya ve gıda mallarının üretiminin devam ettirilmesine

²⁴ BOA, T. İTK, 446/115, 1 Rebiülevvel 1340, 2 Kasım 1921. Tablo yazar tarafından hazırlanmıştır.

çalışılmıştır. Yine bu süre içinde Harbiye Nezaretine bağlı Levazımat-ı Umumiyye Dairesi tarafından canlı hayvan ve yiyecek mallarının ihracatı yasaklanmıştır. Savaş sırasında halkın ve ordunun temel tüketim ihtiyaçlarını karşılamak ve üreticiden tüketiciye sağlıklı bir ticaret zincirini engelleyen durumlara müdahale etmek amacıyla *Havâyc-i Zaruriye Komisyonu* oluşturulmuştur. Fakat tüccarların savaş koşullarında ahlaklı davranmak yerine kara borsacılık, istifçilik yaparak karlarını artırmaya çalışmaları Havâyc-i Zaruriye Komisyonunu başarısız hale getirmiştir. Bu tecrübeyle savaş sırasında ticaretin tüccarın ahlakına bırakılamayacağını anlayan İttihat ve Terakki Cemiyeti, başka çözüm arayışlarına girmiştir. Kemal Bey'in başında olduğu "*Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye*" adı altında ülkede kıtlığı oluşturan malların temini için ticari bir teşkilat oluşturulmasına karar verilmiştir. Savaş şartlarında gıda ürünlerinin temini için demir yoluna yakın çevre iller ve İç Anadolu bölgesine yönelen hükümet yetkilileri Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye'yi ürün iâşesinde aracı bir kurum olarak oluşturmuşlardır.²⁵ Ayrıca, İstanbul'daki gıda fiyatlarını kontrol altına almak için ürünlerin satılması gereken liste fiyatları yayınlanmıştır. Örneğin, 8 Ağustos 1914 günü yayınlanmış olan bir arşiv belgesinde Dâhiliye Nazırı'nın başkanlığında toplanılan komisyon kararı olarak temel tüketim mallarının fiyat listesi ilan edilmiş ve bu listedeki fiyatların üzerinden satış yapmaya çalışanların cezalandırılacağı dile getirilmiştir.²⁶ Ayrıca, savaş döneminde halkın iâşe ihtiyaçlarının giderilmesi için özellikle İstanbul'a ürün teminine yönelik birçok cemiyet ve anonim şirket faaliyete geçmiş olsa da²⁷ tavsiye edilen satış fiyat listeleri ile piyasadaki reel fiyatların benzerlik gösterdiğini söylemekse mümkün değildir.

²⁵ Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye'nin görevi, Anadolu'da tahıl üretimi yapan bölgelerle iş birliği yaparak bu bölgelerdeki tahılların İstanbul'a sevkiyatını sağlamaktır. Sevkiyatı yapılan tahıllar, buğdayların öğütüm işlemini yapılmasının ardından Ekmekçiler Cemiyeti aracılığıyla fırınlara dağıtımına sağlamak olarak tanımlanmıştır. İstanbul'un iâşesinde Ekim 1914 yılından Ekim 1915 yılına kadarki bir yıllık süre zarfında gerçekleşen tüm işlemler Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye kontrolünde devam etmiş, dağıtım Ekmekçiler Cemiyeti aracılığıyla gerçekleşmiştir. Daha sonra bu görev milli iktisat politikalarıyla hayata geçirilen Milli Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi'ne devredilmiştir. Toprak, *age.*, ss. 467-504.

²⁶ *BOA, HR. MA*, 1105/38_1-3. 16 Ramazan 1332, 8 Ağustos 1914.

²⁷ Millî İktisat politikaları doğrultusunda kurulan Anonim Şirketlerin kuruluş bilgileri ve faaliyetleri hakkında detaylı bilgi için bakınız. Celali Yılmaz, *Osmanlı Anonim Şirketleri*, Scala Yayıncılık, İstanbul, 2011.

Gıda ürünlerinde fiyat artışları yaşanırken, savaş şartlarında ısınma ve aydınlatma için odun ve kömür temini sağlayabilmek de oldukça zorlaşmıştır. Zonguldak, on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı Devleti'nin hem ordunun hem de başkent İstanbul'un kömür ihtiyacını karşıladığı bir bölge haline gelmiştir.²⁸ Birinci Dünya Savaşı'nın ilanının ardından Rusya'nın 1914 ve 1915 yıllarında Zonguldak'taki kömür madenlerine yaptığı bombalamalar ile şehir zarar görmüştür.²⁹ Ereğli kömür madenlerinin bombalanmasının ardından üretim ve nakliye süreçlerinde ciddi düşüşler yaşanmıştır. Bu durum kömür fiyatlarında yükselmeye neden olmuş ve hem ordunun yakıt tedariki hem de sanayi üretimini olumsuz etkilemiştir. Savaşın ardından Mütareke döneminde de kömür sıkıntıları devam etmiştir.³⁰ Kömür sorununa İstanbul şehri özelinde değinmek gerekirse, kömüre bağlı çalışan vapur, tren gibi ulaşım araçları, fabrikalar, değirmenler, ve hatta şehrin aydınlatılması dahi büyük bir mesele haline gelmiştir. Kömür ihtiyacı Almanya'dan ithal edilerek karşılanmaya çalışılmış olmasına rağmen getirilen az miktarda kömür büyük oranda ordunun ihtiyaçları ve Anadolu Demir Yolu'nun kuzey bölümü için kullanılmıştır.³¹ Kömür, odun ve petrol aydınlatma ve ısınma için hanelerin de kullandıkları ihtiyaç ürünleridir. Aşağıdaki tablo 3'te, Ticaret Nafia ve Nafia Nezaretleri İstatistiklerinde yer alan belgedeki dört kişiden oluşan ailenin aydınlatma ve ısınma kullanım miktarları ve fiyat bilgileri gösterilmiştir. Bu hipotetik ailenin odun ihtiyacı 83, kömür ihtiyacı 37,5 ve petrol ihtiyacı 4 kiyeye olarak gösterilmektedir. Bu miktarlar ile 1914 yılında aydınlatma ve ısınma masrafları için 46 kuruşa ihtiyaç duyarken aynı ürünler için 1921 yılında 481,6 kuruşa ihtiyaç duymaktadır.

Savaş koşullarında diğer önemli bir ihtiyaç ise konuttur. İstanbul savaş sırasında ve sonrasında Mütareke Dönemi'nde yoğun bir göç almıştır. Balkan savaşının ardından Türkiye'ye gelen göçmenler, Alman subaylar ve ülkenin diğer bölgelerine kıyasla İstanbul şehrinin daha güvenli olduğu düşüncesi sebebiyle binlerce insan İstanbul'a gelmiştir. Yaşanan bu göç İstanbul'daki konut fiyatlarında kısa zamanda büyük bir artışa neden olmuştur. İstanbul'da 1914 yılında 75 kuruşa kirada oturabilen ailenin 1921 yılında ev için ödemesi gereken kira bedeli 1000 kuruşa çıkmıştır. Hükûmet 1918 yılına kadar İstanbul'da

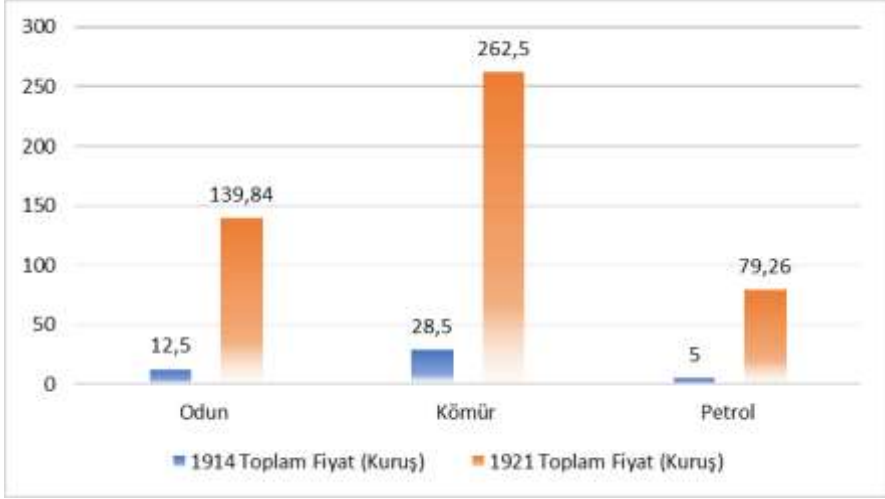
²⁸ Alaaddin Tok, *From Wood to Coal: The Energy Economy in Ottoman Anatolia and the Balkans (1750-1914)*, Boğaziçi Üniversitesi, Unpublished Doctoral Dissertation, İstanbul, 2017, s. 143-145.

²⁹ Arda Baş, "I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Zonguldak'a Yönelik Saldırıları (1914-1915)", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, Sayı 42, s. 19-22.

³⁰ Necati Çavdar, "Birinci Dünya Harbi Sonunda İstanbul'da Kömür Kıtlığı Ve Buna Bağlı Sıkıntılara Çözüm Arayışları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt 30, Sayı 89, 2014, ss. 95-100.

³¹ Yalman, *age.*, s. 103.

yaşanan bu kira artışlarına herhangi bir müdahalede bulunmamıştır. 1918 yılının genel iktisadi sorunlara yönelik hazırlanan yasa tasarısında kira sorunları dile getirilmiş ve aynı yıl içinde “*Sükna için Kâr ve İstıcar Olunan Mahallelerin Kâr Bedelâtı Hakkında Kanun*” ; yani oturma hakkı için kâr ve kiralanan mahallelerin bedelinin belirlenmesi hakkında kanun yürürlüğe girmiştir. Bu kanun sayesinde, kira artışları kontrol altına alınmaya çalışılmıştır.³²

Tablo 3- Aydınlatma ve Isınma İhtiyaçları 1914-1921³³

Savaş şartlarında ordunun ihtiyacı her zaman öncelikli hale gelmiştir. Savaş sırasında erkek iş gücünün silahlı hale alınmasıyla tarımsal üretimde yaşanan düşüş sonrası ve bu emek kaybı kadın ve çocuk istihdamı ile giderilmeye çalışılmıştır. Özellikle dokuma sektöründe genç kızlar ve çocuklar istihdam edilmiştir. Savaş koşullarında elbise fiyatları da diğer ihtiyaç ürünleri gibi artış göstermiştir; çünkü ithal kumaşlar artık gelememekte temin edilebilenler ise yüksek fiyata satılmaktadır. 1914 ve 1921 yılları kıyaslandığında ailenin ihtiyaç duyduğu kıyafet fiyatlarında yaklaşık 6 katlık bir artış olmuştur. Üretimde düşüş yaşanmasına rağmen savaş sırasında ve sonrasında kadın ve çocuk istihdamı ile karşılanmaya çalışılmasına rağmen asıl problem İstanbul gibi kendi kendine yeterli olmayan bölge ve şehirlere sağlıklı bir lojistik sevkiyat ağı sağlayabilmek olmuştur. Başka bir ifadeyle, Osmanlı Devleti'nin savaş sırasında çözemediği problemlerin başında lojistik sorunlar yer almaktadır. İstanbul'un gıda ihtiyacını çevre illerden veya demiryolu bağlantısına yakın olan bölgelerden karşılamak mümkün iken buradaki asıl sorun sınırlı ulaşım araçları ile bu sevkiyatları

³² Yalman, *age.*, s. 175.

³³ BOA, T. İTK, 446/115, 1 Rebiülevvel 1340, 2 Kasım 1921. Tabloda yer alan aydınlatma ve ısınma fiyatlarına ait değişimler ailenin kullanım miktarlarına göre yazar tarafından hazırlanmıştır.

yapmak zorunda kalınmasıdır.³⁴ Demiryolları ülkenin organizasyonu için hayati bir rol oynamaktadır. Demiryolları kullanılarak vagonlar aracılığıyla yapılan sevkiyatların taşıma hacmi³⁵ ve zaman bakımından en uygun ulaşım yolu olmasına rağmen vagon yetersizliği ve bu sınırlı sayıdaki vagonların etkin dağıtımında sorunlar yaşanmıştır. Demiryolları, ordunun askerî mühimmatı, kıyafet ve gıda ürünleri de dahil her türlü ihtiyaçları için kullanırken aynı zamanda yurtdışından ürün teminine ve ülke içinde İstanbul gibi tüketim şehirlerine ürün ve mal sevkiyatı için kullanılmıştır. Savaşı sırasında fiyatların artacağı beklentisi ve tüccarları spekülatif kazanç hırsları da sağlıklı bir lojistik ağın oluşmasını engellemiştir. Vagonların tüccarlar arasında verimli ve adil dağıtımının yapılması gerekiyorken vagon tahsisi savaş boyunca büyük bir yolsuzluk sorunu olmuştur.³⁶ Sorun sadece İstanbul'a ürün sevkiyatı sağlamaktan öte, gelen ürünlerin halka adil ve verimli dağıtımını da sağlayabilmek olmuştur. Piyasa şeffaflığını kaybettikçe, illegal yapılanmalar ve yolsuzluklar artmaya devam etmiştir. İstanbul'a sevkiyat yapılabilecek her türlü mal ve hizmet temini İttihatçılara yakın bir tüccar sınıfının zenginleşmesine fırsat sağlamıştır. Fiyatlarda yaşanan artışa rağmen sabit gelir grubundaki insanların maaşlarında bir artış olmamıştır. Banka ve benzer kurumlarda çalışanlara yapılan zamlar enflasyon karşısında değersizleşirken satın alma gücündeki kayıp memur gibi sabit gelirli kesim için daha yıkıcı olmuştur. Hükümet memur maaşlarında savaş boyunca kesintiler yapmıştır. Maaşlarını düzensiz ve kesintili olarak alan memur ve işçi ise enflasyon karşısında fakirleşmiştir.³⁷

Sonuç

Bu makale, İstanbul'da Birinci Dünya Savaşı ve Mütareke Dönemi'nde oluşan enflasyonu 1914 ve 1921 yıllarına ait dört kişiden oluşan çekirdek bir

³⁴ Osmanlı İmparatorluğu'nun sahip olduğu demir yolu hatları hakkında detaylı bilgi için bk. Sevtap Demirci ve Nevin Coşar, "Modernisation through Railways: Economic and Social Change in the Ottoman Empire in the Nineteenth Century", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, Volume 23, Issue 5, 2021, s. 3-5.

³⁵ Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivlerinde yer alan belgede 2554 ve 2393 numaralı vagonlar aracılığıyla 15.490 ve 15.100 kilo arpanın sevk edildiği bilgisi yer almaktadır. Taşınan ürün ve miktar fiyatlarında değişiklik olmasına rağmen vagon kapasiteleri ortalama olarak 15.000 kilo ürün taşıyabilmektedir. Vagon, dönemin diğer ulaşım araçlarına kıyasla en önemli ulaşım aracıydı. *BOA*, HZK., 2/77, 18 CA 1334, 23 Mart 1916.

³⁶ Toprak, *age.*, ss. 541-551. Ecem İnceoğlu, *Osmanlı'da Millî İktisat Uygulamaları ve Harp Zenginleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2015, ss. 96-105.

³⁷ Memurlar karikatürlerde dilinci olarak çizilmeye başlanmışlardır, bk. Sedat Simavi, *Paramparça, Harp Fakirleri*, Haz. Turgut Çeviker, Adam Yayınları, 1993, s. 23.

ailenin temel ihtiyaç kalemlerinin tüketim miktarları ve bu iki yıla ait değişen fiyat bilgileri üzerinden beş kategoride incelemiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti, savaş koşullarında İstanbul'un işesini kontrol altına almaya yönelik çeşitli yöntemler denemesine rağmen gıda sıkıntısı, kıtlık ve enflasyon sorunuyla baş edememiştir. Bu sorun sadece gıda ürünleri ile de sınırlı kalmayıp, ısınma ve aydınlatma, elbise, konut ve diğer ihtiyaç kalemleri için de geçerli olmuştur. Savaş sırasında üretimde yaşanan düşüşler, sürekli artan talep, tüccarın kazanç hırsı, ulaşım alt yapısının yeterli olmaması, mevcut vagonların usulsüz tahsisi, savaş şartlarında hükûmetin etkin ve sağlıklı bir organizasyon oluşturmakta zorlanması ülkede kıtlıkların yaşanmasına neden olmuştur. Yaşanan bu kıtlıklar özellikle mal ve hizmet ürünlerinde dışarı bağımlı olan tüketim şehri İstanbul'da yaşayan halk için daha sancılı olmuştur. Bu sebeple şehrin gıda başta olmak üzere diğer tüm ihtiyaçlarını temin etmek savaş boyunca İttihat ve Terakki Hükûmetinin uğraştığı önemli bir mesele haline gelmiştir. Makalede incelediğimiz bu hipotetik ailenin ihtiyaçlarında her kategori için en az altı katlık bir fiyat artışı mevcuttur. Temel ihtiyaç ürün ve hizmetlerinde yaşanan fiyat artışları bu şekildeyken enflasyonun üzerinde bir maaş zammıyla alım gücünün korunduğunu söylemekse mümkün değildir. Savaş sırasında ve Mütareke Dönemi'nde yaşanan enflasyondan en çok etkilenen kesimlerden biri hiç kuşkusuz İstanbul gibi tüketim şehirlerinde hayatlarını sürdürmeye çalışan işçi, memur gibi sabit gelir grubu olmuştur. Yaşanan enflasyona ek olarak, savaş şartlarında memur maaşlarında kesintilerin yapılması savaş boyunca sabit gelirli grupların kazandığı paraların pul olmasına neden olmuştur. Tüm bu yaşanan tecrübeler yeni kurulan Cumhuriyet'in iktisadi ve alt yapı politikalarının şekillenmesini sağlamıştır.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumburbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Ticaret Nafia ve Nafia Nezaretleri İstatistikleri (T. İTK)

446-115, H-1-03-1340.

Hariciye Nezareti (HR. MA),

1105-38-1-3. H-16-9-1332.

Dahiliye Nezareti Havaic-i Zaruriye Kalemi (HZK.),

2-77, H-18-05-1334.

Kitaplar, Makaleler ve Tezler

AHMED Feroz (2011) *İttihatçılıktan Kemalizme*, Kaynak Yayınları, İstanbul.

----- (2014) *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Kaynak Yayınları, 12. Basım, İstanbul.

- AKŞİN Sina (1980) *100 Soruda Jön Türkler ve İttihat Terakki*, Gerçek Yayınevi, 6. Basım, İstanbul.
- (2011) *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İmge Kitabevi, Ankara.
- BAŞ Arda (2019) I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Zonguldak'a Yönelik Saldırıları (1914-1915), *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, Sayı 42, s. 14-34.
- BORATAV Korkut (2012) *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009*, İmge Kitabevi, 17. Basım, Ankara.
- ÇAVDAR Tefik (2013) *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi*, İmge Kitabevi, 5. Basım Ankara.
- ÇAVDAR Necati (2014) Birinci Dünya Harbi Sonunda İstanbul'da Kömür Kıtlığı ve Buna Bağlı Sıkıntılara Çözüm Arayışları. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt 30, Sayı 89, s. 95-130.
- DEMİRCİ Sevtap - COŞAR Nevin (2021) Modernisation through Railways: Economic and Social Change in the Ottoman Empire in the Nineteenth Century, *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, Volume 23, Issue 5, s.1-12.
- ELDEM Vedat (1994) *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- GENÇ Mehmet (2012) *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, 8. Basım, Ankara.
- İNCEOĞLU Ecem (2015) *Osmanlı'da Milli İktisat Uygulamaları ve Harp Zenginleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- KANSU Aykut – SOMUNCUOĞLU Selda (2016) *İttihatçıların Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908-1913*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- KARATAŞER Büşra (2019) *1914-1923 Arası İstanbul'un İaşesi ve İhtikâr Sorunu*, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara.
- KARPAT Kemal H. (2013) *Kısa Türkiye Tarihi*, Timaş Yayınları, 3.Basım, İstanbul.
- KEYDER Çağlar (1987) *State and Class in Turkey*, First Published by Verso, London- New York.
- KUYAŞ Ahmet (2008) II. Meşrutiyet, Türk Devrimi Tarihi ve Bugünkü Türkiye, *Doğru Batı*, Sayı 45, s. 49-64.
- LEVI-FAUR David (1997) Friedrich List and the Political Economy of the Nation-state *Review of International Political Economy*, Cilt 4, Sayı 1, s. 154-178.
- LEWIS Bernard (2013) *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Boğaç Babür TURNA, 6. Basım, Ankara.

- PAMUK Şevket (1988) *The Ottoman Empire in Comparative Perspective, Review, Fernand Braudel Center*, Vol. 11, No. 2, Research Foundation of SUNY, pp. 127–149.
- (2014) *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- SİMAVİ Sedat (1993) *Paramparça Harp Fakirleri*, Haz. Turgut ÇEVİKER, Adam Yayınları.
- TEKELİ İlhan - İLKİN Selim (2010) *Cumhuriyetin Harcı Köktenci Modernite'nin Ekonomik Politikasının Gelişimi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. Basım, İstanbul.
- TOK Alaaddin (2017) *From Wood to Coal: The Energy Economy in Ottoman Anatolia and the Balkans (1750-1914)*, Boğaziçi University Atatürk Institute for Modern Turkish History, Unpublished Doctoral Dissertation, İstanbul.
- TOPRAK Zafer (2003) *İttihat- Terakki ve Cihan Harbi, Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik 1914-1918*, Homer Kitapevi, İstanbul.
- (2012) *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*, Doğan Kitap, İstanbul.
- TUNAYA Tarık Zafer (2011) *Türkiye'de Siyasal Partiler, İttihat ve Terakki Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, Cilt 3, İletişim Yayınları, 5. Basım, İstanbul.
- YALMAN Ahmet Emin (1930) *Turkey in the World War*, Yale University Press, New Haven.
- (2013) *Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye*, Çev. Birgen KEŞOĞLU, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Basım, İstanbul.
- YENAL Oktay (2013) *Cumhuriyet'in İktisat Tarihi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, 4. Basım İstanbul.
- YILMAZ Celali (2011) *Osmanlı Anonim Şirketleri*, Scala Yayıncılık, İstanbul.
- ZÜRCHER Eric Jan (2014) *Modern Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, 29. Basım, İstanbul.